

Микола Котляр

**З історії боярського землеволодіння
на Русі XII–XIII ст.**

В статті розглядаються причини виникнення, зміст і еволюція землеволодіння і землекористування бояр і старшої дружини на Русі XII–XIII ст. Автор виділяє три шляхи складання боярських маєтностей: 1) спадок племінної знаті, що переросла в боярство; 2) княжі надання; 3) купівля землі боярами в общинників.

Ключові слова: Русь, боярське землеволодіння, бояри

В статье рассматриваются причины возникновения, сущность и эволюция землевладения и землепользования бояр и старшей дружины на Руси XII–XIII в. Автор исследует три пути складывания боярских поместий: 1) наследство племенной знати, которая трансформировалась в боярство; 2) княжеские пожалования; 3) покупка земли боярами у общинников.

Ключевые слова: Русь, боярское землевладение, бояре

In paper has been investigated genesis and evolution of Boyar Landholds in Rus' of the 12th–13th century. The author explores three ways of formation Boyar estates: 1) the legacy of tribal nobility, which was transformed into boyars, 2) princely awards 3) purchases of lands by the boyars in peasants.

Keywords: Rus', Boyar Landholds

Багато років тому Л.В. Черепнін, заторкнувши питання про обставини і час виникнення земельних володінь у боярства і старшої дружини, пов'язаної з боярством, зауважив: «Це питання досі не вирішене істориками через нестачу джерел»¹. Ситуація сьогодні не змінилася, тому що з часу написання цих слів коло необхідних для дослідження писемних джерел залишилось, по суті, колишнім. А берестяні грамоти, що їх із року в рік знаходять у Новгороді, мало можуть допомогти в цьому своєю

¹ Черепнин Л.В. Спорные вопросы феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. — М., 1972. — С. 159.

специфічною інформацією. Неухильне ж накопичення джерел суто археологічних також не дуже допомагає справі вивчення земельних володінь бояр.

Ще в кінці 1940-х рр. у своїй класичній праці «Древности Чернигова» Б.О. Рыбаков упевнено писав про те, що на початок X ст., принаймні, в Чернігівській землі, васалітет, без земельних пожалувань князів боярам і дружинникам, відійшов у минуле². Отже, на його думку, земельні надання князів васалам в IX ст. були буденною справою. Пізніше В.В. Седов твердив, наче час виникнення феодальних укріплених садиб як центрів боярських маєтків прийшовся на кінець XI–XII ст.³ Такі значні суперечності у встановленні часу зародження боярського землеволодіння не можна пояснити самою лише нерівномірністю перебігу процесів феодалізації на обширі Східної Європи (сам по собі фактор в умовах середньовіччя дуже значний) чи різною методикою дослідження згаданих і багатьох інших поважних археологів. Гадаємо, що можна говорити про певну обмеженість можливостей науки археології у вирішенні проблем соціально-економічної історії. Тому доцільним буде звернутись до традиційних для історика писемних джерел, чий свідчення, на наш погляд, використані в недостатній мірі.

За минулі чотири десятиліття з часу написання Л.В. Черепніним своєї класичної праці про дискусійні питання земельної власності феодалів не втратили силу його слова: «Показово, що в Короткій редакції Руської Правди даних щодо боярського землеволодіння немає. І лише в Обширній редакції (що складалася в кінці XI–XII ст.) ми знаходимо свідчення про “тивуне боярське” (ст. 11) “боярське рядовиче” (ст. 14), “боярстих холопех” (ст. 46), “боярстей заднице” (ст. 91)⁴. Але в одній з попередніх праць, спеціально присвяченій Правді Руській, історик писав: «Тривалий процес складання тексту Руської Правди завершився на початок XIII ст. створенням у Новгороді Обширної редакції пам’ятки. Це сталося, як можна думати, після повстання 1209 р.». При цьому Черепнін послався на аналогічну думку іншого знавця пам’ятки М.М. Тихомирова⁵. Створення Обширної редакції на початку XIII ст. загалом визнається сучасною наукою. Тому у випадку з датуванням часу виникнення боярського землеволодіння головний і, по суті, єдиний правовий звід допомогти не може. Правда Руська лише відзначила, що воно існувало на початку XIII ст.

На наш погляд, звертаючись до Правди при студіюванні суспільно-економічних процесів і явищ у Давньоруській державі, дослідники недос-

² Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. — М.—Л., 1949. — С. 51–52.

³ Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 92. — М., 1960. — С. 124.

⁴ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 160.

⁵ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 276.

татньо брали до уваги ту безсумнівну обставину, що цей виключно важливий кодекс давньоруського права відбивав не стільки реалії суспільно-політичного життя, скільки норми, яких, згідно із задумом його творців, слід було дотримуватись і яких безумовно мали притримуватися всі його члени. Образно висловлюючись, Правда виявилась прекрасною і нездійсненою мрією про правове суспільство. Тому фіксація тієї або іншої правової норми в Правді Руській зовсім не означала слідування їй в суспільстві. На наш погляд, доведеним використання на практиці тієї чи іншої статті пам'ятки буде вважатися лише при підтвердженні цього іншими писемними джерелами, насамперед літописними.

Тому занадто оптимістичним виглядає висновок Б.О. Рибаківа, начебто Обширна редакція Правди відбиває «не тільки князівські, а й боярські інтереси. Феодальний замок і феодальна вотчина дуже рельєфно виступають в цьому законодавстві»⁶. Та, як нам здається, лише в окремих статтях пам'ятки мимохідь згадуються боярські міністеріали і залежні від бояр люди. Ні про що інше вона, на жаль, не промовляє.

Всупереч апріорним сподіванням багатьох дослідників, звістки про боярське землеволодіння рідко трапляються в літописах. Адже, логічно міркуючи, воно мало б бути поширеним явищем, принаймні, з настанням роздробленості в державі. Поодинокую й досить загальну розповідь Повісті временних літ 1096 р. про те, що син Володимира Мономаха, перервавши війну з Олегом Святославичем, «распусти дружину по селом»⁷, Л.В. Черепнін тлумачив як доказ існування власних сіл у дружинників Мстислава⁸, а В.Т. Пашуто побачив у процитованому тексті хіба що свідоцтво того, що княжих дружинників послали на прокорм до княжих сіл⁹.

«Кормление», як метод експлуатації землі феодалами, було особливо поширене в середині X і в XI ст. Таке пожалування зводилось до надання васалові доходів із села, міста чи навіть волості, притому, що самі вони залишались у князій (державній) власності. Важливо відзначити, що експлуатація права кормління віддавалась тому боярину чи дружинникові, котрий одержував його¹⁰. Висловимо солідарність із думкою В.Т. Пашута щодо сенсу розповіді літопису під 1096 р., бо вона підтверджується контекстом самого повідомлення про розведення дружинників по селах, а також часом події — кінець XI ст., коли справжнє боярське, тим паче дружинне,

⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 422.

⁷ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. — СПб., 1999. — С. 109.

⁸ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 160.

⁹ Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 52.

¹⁰ Докладніше про кормління йтиметься далі.

володіння землею навряд чи могло існувати. Воно виникне на півстоліття пізніше.

Не випадково постійні свідчення щодо існування земельних володінь у бояр (і старшої дружини) з'являться в літописах із 40-х рр. XII ст. То був час, коли вступила в права удільна роздробленість, а бояри рішуче і наче раптово вийшли на історичну авансцену. Навряд чи був випадковим збіг у часі цих, здавалось би, різнорідних явищ. Відповідні тексти джерел неодноразово вивчалися дослідниками, що, завдяки нечисленності їх свідчень, було неважко зробити. Дозволю собі зупинитися на деяких із них.

Під час повстання в стольному граді Русі проти князів Ольговичів, братів щойно померлого Всеволода (1146 р.) Ігоря і Святослава, кияни, «разграбиша дружини Игоря и Всеволода, и села и скоты взяша имения много в домех и монастырех»¹¹. А під 1150 р. у тому самому Київському літописі оповідається, як дружинники київського князя Ізяслава Мстиславича покаржились йому на злигодні війни з Юрієм Долгоруким. У відповідь Ізяслав «же рече дружине своей: «Вы есте по мне из Рускые земли вишли *своих сел, и своих жизний* [майна] *лишились*», і пообіцяв або накласти головою, або повернути собі дідину і отчину, і «вашю *всю жизнь*»¹². В статті ж 1177 р. північноруський літописець сповіщає спочатку про те, як військо князя Всеволода Юрійовича у Володимиро-Суздальській землі «села боярьская взяша, и кони, и скот», а далі про те, як рязанський князь Гліб Ростиславич «села пожже боярьская»¹³. Кількість літописних свідчень про існування боярського землеволодіння в XII ст. можна було б збільшити, та ненабагато¹⁴.

Таке, неначе навмисне, умовчання літописців про боярські маєтності властиве й їх розповідям про події першої третини XIII ст., коли, виходячи із розвитку подій і незмірно зрослої ролі бояр у суспільно-політичному й економічному житті країни, їхні земельні володіння залишались значними і продовжували зростати. Джерела XIII ст. мало можуть повідомити чогось нового в цьому питанні. Наведемо хіба що кілька красномовних літописних свідчень.

Почнемо з Новгородського літопису. У 1209 р. городяни збунтувались проти посадника Дмитрія, його приборчників і міністеріалів: «Житье их поимаша, а села их распродаша, и челядь, а сукровища их изискаша...»¹⁵. Новгородські бояри, отже, мали не те що села і феодално залежних від них

¹¹ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 233.

¹² Там же. — С. 284.

¹³ ПСРЛ. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. — Л., 1927. — Стб. 382–383.

¹⁴ Так, у Лаврентіївському літописі під 1169 р. сказано про неподобства єпископа Федорця у Володимиро-Суздальському князівстві: «Много бо пострадаша человеци от него в держань его; и сел. избебывшию и оружья, и конь» (Там же. — Стб. 355).

¹⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. — М.–Л., 1950. — С. 248.

людей, а навіть рабів (челядь). У тому самому Новгородському першому літописі молодшого ізводу під 1230 р. сказано, що під час заворушень у місті був забитий боярин Семен Борисович, і «дом его разграбиша весь, и села его». Потім були розграбовані «Водовиков двор и села»¹⁶.

Південноруське джерело, Галицько-Волинський літопис XIII ст., що зосередив у першій своїй частині (до 1245 р.) увагу на протистоянні князів Данила і Василька Романовичів з могутнім галицьким боярством, докладно оповідає про політичну діяльність бояр, їх змови і заколоти проти князів, але хіба що в окремих випадках, принагідно, згадує про боярське землеволодіння. У 1220-і рр, змагаючись із бунтівними боярами, «Данил же взя двор Судиславль^{*}, якоже вино, и овоща, и кърма, и кьпий, и стрел — пристраньно видети», дивується боярському багатству літописець¹⁷. Важко сумніватися в тому, що все те добро було накопичене завдяки великим земельним володінням і данинам із феодално залежних від Судислава людей, що працювали на цих землях. На жаль, самі володіння Судислава книжник не називає.

Галицькі бояри володіли не лише селами, часами вони загарбували належні верховним сюзеренам волості й міста. Близько 1231 р. «Данил поїде с братом и с Олександром^{**} к Плеснеську, и пришед взя и под Арбузовичи¹⁸, и велик плен прия»¹⁹. Археологи відкрили в Галицькій землі кілька боярських укріплених замків, у яких можна було відсидітися при наближенні княжого війська. У 1241 р., по тому, як орди Батия розорили і розграбували Галицьку землю, знищивши безліч селян і городян, бояри перестали задовольнятися своїми володіннями, а зазіхнули на княжу владу й державні землі. Адже влада Романовичів виявилась підірваною. Вони втратили в боях з монголами безліч дружинників і воїнів.

З гіркотою і сарказмом літописець вигукує: «Бояре же галицьсти Данила князем себе называху, а сами всю землю дръжаху. Доброслав же вькняжилься бе и Судьичь, попов внук, и грабьше всю землю, и вьшед в Бакату^{***}, все Понизье прия, без княжа повеления. Григория же Васильевича себѣ горною страну Премьшльскую мысляше одържати, и бысть мятеж велик в земли и грабежь от них»²⁰. Ці гнівні слова належать до найкращих сторінок давньоруської літератури, їх зміст і форма органічно пов'язані між собою. Лише через чотири роки Данилові Романовичу пощастило викоренити (мабуть, винищивши глав і впливових членів ворожих йому родів)

¹⁶ Там же. — С. 277.

* Глави боярської опозиції Романовичам.

¹⁷ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 92.

** Князем Белза і волості.

¹⁸ Боярський рід, що привласнив належний князеві городок.

¹⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 96.

*** Галицький порубіжний град на Дністрі Бакота.

²⁰ Галицько-Волинський літопис. — С. 103.

боярську фронду в Галицькій землі. Далі літопис не згадує про бояр аж до кінця його князювання і життя. Але літописець чомусь не пише й про неминучі конфіскації володінь опальних олігархів на користь держави.

Майже повне умовчання літописів про боярські володіння може бути пояснене соціальною і жанровою специфікою цих джерел. Адже коло діючих на сторінках літописів осіб надзвичайно обмежене, визначаючись здебільшого їх приналежністю до княжого роду. Ярославичі, й тільки вони, цікавлять книжників і постійно виступають у текстах цих пам'яток середньовічної словесності. Всі інші історичні персонажі, навіть великі бояри і придворні чини, згадуються в літописах, як правило, випадково і принагідно, звичайно у зв'язку з діяльністю їх сюзеренів. Це було нормою літописання, яке відбивало події, факти і явища XII–XIII ст. Так само принагідно згадуються й боярські маєтності.

Тому на підставі чисельно обмежених і в більшості випадкових згадок про боярські володіння не варто, гадаємо, приходити до категоричного висновку, ніби воно було нетиповим для Русі часів роздробленості. Тим часом, поважний дослідник В.Б. Кобрин твердив: «Певна річ, ці вотчини були вкрай нечисленними, свого роду острівцями в морі селянських общин»²¹. В його словах йшлося про Русь XII ст. Однак якщо взяти їх на віру, то будуть втрачені можливості скільки-небудь задовільно пояснити суспільно-політичну і економічну могутність бояр, котрі робляться особливо сильними саме з 40–50-х років XII ст., про що красномовно й часом докладно свідчать літописці. Як доведено В.Л. Яніним, видатні й разючі успіхи новгородського боярства у відстоюванні незалежності від княжої влади, починаючи з межі XI і XII ст., ґрунтувались на їх багатющих вотчинах²², бо іншого фундаменту політичної та економічної могутності бояр у Новгороді й Новгородській землі просто не могло існувати. Мовлене стосується, хай у меншій мірі, Пскова і його волості.

Отже, незважаючи на скромність і несистематичність віддзеркалення в писемних пам'ятках боярського землеволодіння на Русі в XII–XIII ст., існують достатні підстави вважати його явищем масовим і таким, що визначало соціально-політичне життя і економіку Русі часів роздробленості. «Всю феодальну Русь ми повинні уявляти як сукупність кількох тисяч дрібних і великих феодальних вотчин: княжих, боярських, монастирських, вотчин “молодшої” дружини». Всі вони жили самостійним економічно незалежним одні від інших життям, являючи собою мікроскопічні держави, мало

²¹ Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России. — М., 1985. — С. 40.

²² Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. — М., 1981; *Его же*. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. — Вып. 1 (11). — Л., 1982. — С. 90. Висновки вченого є особливо важливими завдяки залученню не лише писемного, а й археологічного матеріалу.

зчеплені одна з одною і певною мірою вільні від контролю держави»²³, — у цих словах великого знавця давньоруського життя у всій його повсякденності все ж таки проглядає недооцінка суспільно-економічних і політичних явищ, що об'єднували всі ці тисячі великих і малих вотчин і пожалувань. Адже вони були скріплені не тільки і не стільки владою, скільки щоденними потребами й нуждами, змушені спілкуватися одні з іншими як всередині князівства, так і за його межами.

Вагомим, хай і літературно-полемічним, аргументом швидкої й невпинної еволюції боярського землеволодіння на Русі в кінці XII — на початку XIII ст. може бути творчість своєрідного давньоруського «дисидента» Даниїла Заточника. Коротка редакція його «Слова» відноситься до кінця XII ст., а наступна, яку вчені для зручності назвали «Посланням», — до перших років XIII ст.²⁴ Але навіть у такий малий проміжок часу в боярському землеволодінні та його структурі сталися значні зміни. Якщо «Слово» XII ст. майже не згадує боярські садиби і господарства, то в «Посланні» XIII ст. боярський двір яскраво виступає в розповіді про життєві нещастя Заточника. Двір боярина, бідкається він, несе людині багатолике зло²⁵. Звернемо увагу читача на те, що в його «Посланні» боярські двір і масток згадуються як буденні, звичайні речі. В їх поширеності на Русі початку XIII ст. не доводиться сумніватися.

У джерелах XII ст. феодальний прошарок — бояри і старша дружина — виглядає вже багатшаровим, диференційованим в соціальному й майновому сенсі на «бояр думающих» и «мужей храборьствующих». Наприклад, до тих та інших звертається Ігор Святославич, опинившись у важкому становищі під час свого прославленого в «Слові о полку Ігоревім» і нещасливого походу до Половецького степу²⁶. Та якщо така суспільна й професійна диференційованість мала місце серед нечисленної дружини удільного князя, то що вже говорити про незмірно більші соціуми — боярство і велелюдні дружини государів Київської й Новгородської, Володимиро-Суздальської й Галицької земель! Між різними групами бояр і старших дружинників вже тоді існувала значна різниця в майновому і суспільному стані²⁷, про що сповіщають не лише літописи, а й археологічні джерела (знахідки зброї, коштовностей, злиwkів срібла тощо). Все це може свідчити, з одного боку, про тривалість процесів соціальної диференціації, з іншого — про давність генезису й еволюції боярства в цілому.

²³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. — С. 438.

²⁴ Слово Даниїла Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их перделкам / Подг. к печ. Н.Н. Зарубин // Памятники древнерусской литературы. — Вып. 3. — Л., 1932.

²⁵ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. — М.-Л., 1932. — С. 26–27.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 434.

²⁷ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. — С. 29.

Багаторічні дослідження соціально-економічної й політичної історії Галицько-Волинської Русі XII–XIII ст. дозволяють, думається, пролити світло на обставини формування боярського землеволодіння і землекористування у південно-західному регіоні Давньоруської держави. Фонд писемних і матеріальних джерел в його нинішньому стані не дає підстав для прямої відповіді на ключове питання: коли і яким чином складались боярські земельні володіння в Галицькій і Волинській землях? Вдамося до іншого методу: визначення, бодай приблизного, непрямим шляхом, часу відвертої активізації боярства як вагомої суспільно-політичної сили. Піднесення боярства могло статися лише тоді, коли ці феодали зробились великими землевласниками, накопичили цінності й інші багатства, завели загони озброєних людей, міряючись силами один з одним і навіть із своїми сюзеренами-князями.

Доцільно розглянути свідчення писемних джерел із соціально-політичної історії боярства, переважно галицького, бо і в XII, і особливо в XIII ст. воно набагато активніше від бояр інших південноруських земель брало участь у житті свого князівства, час від часу вступаючи в союзи з волинським та іншим боярством, закликало в галицькі государі князів із інших земель. На наш погляд, така активність може бути пояснена комплексом причин, серед яких головними були, мабуть, особливості походження і формування стану галицьких великих феодалів і пов'язана з цим специфіка виникнення їхнього землеволодіння в поєднанні з традиційною слабкістю княжої влади в Галицькому князівстві.

Київський літопис за 40-і — початок 50-х рр. XII ст., в якому, на думку багатьох вчених, були використані свідчення галицьких інформаторів, а, може бути, й галицькі писемні джерела²⁸, звичайно промовчує щодо якоїсь помітної ролі бояр у політичних подіях у Галицькій землі того часу. Якщо буквально тлумачити його свідчення, то всі питання внутрішнього життя і зовнішньої політики начебто одноосібно вирішував засновник Галицького князівства Володимирко (Володимир) Володаревич (1141–1152 рр.) з династії галицьких Ростиславичів, — адже жодного разу літописець не називає поряд із ним його «мужей» (бояр).

Але зовсім у інших тонах київський книжник описує правління його сина і наступника Ярослава (1152/3–1187 рр.). Якщо слідувати за розповіддю літописця, то галицьке боярство відразу і якимось несподівано з'являється на поверхні соціально-політичного життя князівства. Буквально наступного дня після раптової смерті батька (кінець 1152 — початок 1153 рр.) Ярослав Володимирович повертає з дороги брутально вигнаного Володимирком посла київського князя Ізяслава Петра. Увійшовши до княжої палати, «види

²⁸ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972. — С. 147 и сл.

[Петр] Ярослава сидяща на отни месте,... такоже и вси мужи его»²⁹. Ці «мужи галичський», бояри, блискавично захоплюють владу в князівстві й підкоряють собі князя Ярослава.

Вже в наступному, 1153 р., під час нападу київського государя Ізяслава Мстиславича на Галицьке князівство «галичський же мужи почаша молвити князю своєму Ярославу: “Ты еси молод^{*}, а поеди прочь и нас позоруй^{**}, како ны будеть отець твой кормил и любил, а хочем за отца твоего честь и за твою головы свои сложити!”»³⁰. Ці слова літописця доводять, що на середину XII ст. у Галицькому князівстві сформувалась сильна земельна знать. Іншою вона не могла й бути, її добробут і сила засновувалися, безумовно, на земельній власності. Друга з наведених цитат дозволяє зрозуміти не лише статус, політичну й військову вагу бояр, а й констатувати існування в князівстві відносин сюзеренітету-васалітету (хай навіть своєрідних): виявляється, вже першого галицького князя Володимирка оточували «галичський мужи», яких він, згідно з їх запевненнями, «кормил и любил». Владний Володимирко змушений був рахуватися з боярами, які вже незабаром після початку його десятилітнього правління (в 1145 р.) повстали проти нього.

Кормління. Джерела боярського землеволодіння

Давньоруське слово «кормление» неодноразово ставало предметом дискусій серед істориків. Перше літописне свідчення про надання кормління боярину відноситься до початку X ст. Тоді «дасть же [Ігор] дань деревьскую Свенделду, и имаша по черне куне от дыма»³¹. Історики сходяться на тому, що Ігор передав своєму ближньому воеводі Свенельдові право збирати на власну користь данину з Древлянської землі, не передавши йому ту землю у володіння. То був виключний випадок для IX–X ст., якщо судити з літописних текстів. М.М. Тихомиров тлумачив статус «кормленщикова» як осіб, що одержували землю у власність у вигляді компенсації за службу сюзеренові³². З ним не погодився Л.В. Черепнін, вважаючи, що наведені Тихомировим тексти джерел із згадками «кормления хлебом» (стаття 111 Обширної редакції Правди Руської та ін.) означають не пожалування сюзереном землі васалу, а лише надання йому права на «держание» міст і волостей і одержання з них данин і повинностей³³.

²⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 319.

^{*} У цих словах відчувається ледве прихована зневага бояр до юного і недосвідченого у військових справах государя.

^{**} На нас подивись!

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 321.

³¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 109.

³² Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси XII в. // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. — М., 1952. — С. 100–104.

³³ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 161.

Більш-менш систематичні згадки про «кормление» починаються в південноруських літописах з XIII ст. На наш погляд, думка Черепніна щодо сенсу цього поняття підтверджується Галицько-Волинським літописом XIII ст. Так, у 30-і роки Данило Романович «прия землю Галицкую и розда города бояром и воеводам, бяше корма у них много»³⁴. Після навали полчищ Батия, завоювання і сплюндрування «тьмочисленным» ворогом Русі князь Данило, що повернувся з еміграції, послав свого стольника Якова до знахабнілого великого боярина Доброслава, котрий захопив було владу в Галицькому князівстві, з велінням: «Чернеговских бояр не велех ти, Доброславе, приимати, но дати волости галицкым»³⁵, бо цей лідер ворожих Данилові бояр підтримував претендента на галицький стіл чернігівського княжича Ростислава Михайловича.

Вивчення виникнення й еволюції, характеру і форм боярського землеволодіння на Русі ускладнюється і бідністю джерел, самою специфікою і неоднозначністю понять феодальних власності і володіння землею в середньовічному світі. Їх розміри і правові рамки бували приблизними й умовними, а відомості джерел про них звичайно є лапідарними і невиразними, залишаючи можливості різного їх тлумачення. Згідно із спостереженнями С.Д. Сказкіна, феодальна земельна власність у середньовіччі могла мати і точні рамки, і конкретні масштаби, але зовсім не обов'язково. Сюзерен часто залишав за собою частину феодальної ренти з володіння, пожалуваного васалу³⁶, а той, у свою чергу, міг одержати як феодал (умовне володіння, «держание») землю з селянами від іншого сеньйора, отож «держал» її одночасно у двох чи більше сеньйорів³⁷.

Виникнення і розвиток великого землеволодіння в давньоруських землях, особливо інтенсивне в Галицькій, Новгородській і Суздальській, викликає природне запитання про його джерела. Думки істориків з цього приводу є суперечливими. Наведу кілька міркувань, що належать відомим дослідникам XX ст. М.М. Покровський вбачав один із основних чинників створення таких володінь у пожалуваннях сюзереном заселеної землі васалу у вотчину. Експропріація феодалами общинних земель відіграла, на його погляд, другорядну роль³⁸. Напроти, В.Д. Корольок вважав основним чинником захоплення соціальною верхівкою раніше вільної землі й поневолення общинників феодалами³⁹. На думку В.Л. Яніна, в особливих суспільно-

³⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 96.

³⁵ Там само. — С. 103.

³⁶ Як було у випадку з Ігорем і його боярином Свенельдом.

³⁷ Сказкин С.Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. — М., 1968. — С. 125–126.

³⁸ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. — Т. 1. — М., 1933. — С. 39.

³⁹ До речі, не зафіксовані літописами й іншими джерелами, принаймні, південноруськими. Хоча, міркуючи логічно, це мало відбуватися на Русі (Див.: Корольок В.Д.

економічних умовах Новгородської землі головним шляхом наростання земельної власності боярства була купівля земель у общинників, найбільш поширена в XII і XIII ст.⁴⁰ Думається, що такий метод створення і нарощування феодальної власності не варто поширювати на інші давньоруські землі, особливо на південноруські: Київську, Чернігівську, Галицьку і Волинську. Пам'ятки давньоруського письменства зовсім не згадують земельні купівлі бояр у цих землях, а свавілля, зрадливість, зарозумілість, жадібність і жорстокість бояр в умовах загальної безкарності з боку влади роблять цей шлях дуже сумнівним узагалі. Думаємо, що і в Новгородській землі бояри нерідко силою добували общинні землі.

Існує ще одне пояснення джерел походження феодальної власності на землю. Б.О. Рибаків вважав вотчину первинною ланкою феодального способу виробництва, знаходячи її корені у власності земельної племінної знаті, що в процесі розвитку перетворилась на вотчинників-землевласників. «До цього можна додати, — писав він, — деяку кількість загарбань і бенефіційних пожалувань з боку вищої княжої влади та її дружинників»⁴¹. Ця думка видається найбільш прийнятною і такою, що загалом відповідає дійсному станові речей.

Разом із тим, вважаємо помилковими спроби деяких істориків віднайти універсальну і навіть єдину причину, що викликала до життя феодальне землеволодіння, зокрема, боярське і дружинне. Стосовно ж південноруських земель, особливо Галицької, запропонований Б.О. Рибаківим шлях уявляється не лише ймовірним, а й одним із головних, тому що інакше не бачимо можливості пояснити факти різке швидкого виникнення і неймовірно великого за масштабами Русі посилення прошарку великих феодалів у Галицькому князівстві, та ще й одразу по його створенні: вони могли вийти лише з родоплемінної знаті.

Недаремно вже при першій появі на історичній сцені, в літописних згадках 1152–1153 рр., галицьке боярство виглядає згуртованою і могутньою силою, що може бути доказом, хай навіть непрямым, того, що вони мали міцні корені, земельні та інші володіння і багатства вже в той час, коли Галицьке князівство тільки почало складатися. Спливе ледве десять років по тому, як Галицьке князівство вперше відіб'ється в Київському літописному ізводі, а син його засновника Ярослав Володимирович, повсюдно шанований в середньовічному світі⁴², не зможе без згоди своїх «передних мужей» кроку

Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных славян (до середины XI в.) — М., 1970. — С. 7).

⁴⁰ Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. — М., 1981. — С. 272.

⁴¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. — С. 472.

⁴² Пригадаймо присвячені йому піднесені рядки «Слова о полку Ігоревім»: «Галичкы Осмомыслъ Ярославле! / Высоко сѣдиши на своемъ златоконанѣмъ столѣ, / подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плѣкы, / заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, / меча бремены черезъ облакы, суды рядя до Дуная. / Грозы твои по

ступити на власній землі! Спроби ж його сина Володимира позбавитися принизливої боярської опіки призвели до втрати княжого стола, повернути який йому пощастило за допомогою германського імператора, а закріпити — за допомогою могутнього дядечка, великого князя володимиро-суздальського Всеволода Велике Гніздо. Не пощастило подолати боярську фронду в Галицькому князівстві й Роману Мстиславичу, творцеві Галицько-Волинського князівства, котрий змінив Володимира на престолі в 1199 р.⁴³

Вимагає пояснення феномен незвичайно повільного виникнення міст і фортець у Галицькому князівстві другої половини XII ст., тоді коли в інших руських землях особливо інтенсивно народжувались нові й зростали старі міські осередки. Довгий час у Галицькому князівстві взагалі не засновувались міста, що може свідчити про те, що центральна влада повільно освоювала землі створеного Володимирком Володаревичем цього державного утворення⁴⁴. Швидше за все, князю не вистачало засобів на це. Немає підстав не погоджуватися з твердженням Б. Рибаківа, за яким «державність у її чіткій формі виникає лише тоді, коли складеться більш-менш значна кількість подібних (міських — *М.К.*) центрів, що використовувалися для утвердження влади над аморфною масою общинників»⁴⁵, а також сприяли поживленню економіки, ремесел, промислів, землеробства, скотарства і торгівлі.

Відчутна слабкість княжої влади (нагадаємо читачам, що Володимирко зіткнувся з опором галицького боярства незабаром після перенесення свого стола з Перемишля в Галич), пізня і недостатня централізація князівства, чому запеклий опір чинило те саме боярство протягом всього періоду його існування (1141–1199 рр.), відзначена тільки що уповільненість процесів містоутворення — все це стало вагомими причинами запізненого складання державної території Галицької землі. Вона формується лише в другій половині XII ст., а сусідня Волинська — ста роками раніше, притому, що Київська, Новгородська і Чернігівська землі територіально оформились уже на кінець X ст.

Зате нове княже місто Галич — навряд чи воно могло виникнути раніше межі XI і XII ст.⁴⁶ — стрімко розвивалося вже з 40-х років XII ст. Його

землям текуть, отворяеши Киеву врата, / стрѣляеши съ отня злата стола салтъана за землями» (Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — М.–Л., 1950. — С. 22).

⁴³ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1998. — С. 128–132, 156.

⁴⁴ *Котляр М.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. — К., 1985. — С. 76, 90 и др.

⁴⁵ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества. — С. 95.

⁴⁶ Писемні джерела, насамперед надзвичайно докладний Київський літопис XII ст., що приділяв значну увагу галицьким справам, уперше згадують Галич лише в 1141 р. Не можна пояснити мовчання літописців про Галич до того часу інакше, як відсутністю самого того міста в Галицькій землі.

консолідує вплив на округу, соціальний, владний і економічний, був дуже значним, хоча слабшав на периферії князівства, а також у вотчинах феодалів, фактично непідвладних государю бояр та їхніх васалів (дружинників, міністеріалів тощо). Образно кажучи, самого лише Галича просто не вистачало для створення реально централізованої системи державного управління князівством. Все це заклало умови для того, щоб галицька племінна аристократія в процесі соціально-економічної еволюції змогла перерости на аристократію феодальну, зберігши при тому й усталевши свій високий суспільний статус. Виросли з племінної верхівки бояри примножили земельні володіння за рахунок княжих надань, загарбання общинних земель і можливої їх купівлі. Аналогічна ситуація склалась і на руській Півночі, у Новгородській землі, де також княжа влада була одвічно слабкою, а з часом зробилась і зовсім номінальною. У цій землі міста також виникали повільно, були нечисленними, а племінна аристократія, що переросла в боярство, поступово захопила владу в Новгороді Великому і у всій його землі.

Умовне володіння землею

Необхідно коротко розглянути ще одну проблему боярського землеволодіння: його характер і зміст. Історики неодноразово сперечалися з приводу головного питання — яким воно було, вотчинним чи помісним? Джерела, здається, не в змозі відповісти на це питання. Тому коли в науковій літературі розглядаються земельні надання, то, зазвичай, обходиться питання, як і за що бояри одержували землю. Припускаємо, що компенсацією за надання могла бути в основному військова служба сюзерену, поза залежністю від того, безумовним (алод, вотчина) чи умовним (феод, помістя) було володіння васала.

Правим був Л.В. Черепнін, коли писав: «Напевне, бояри і княжі мужі служили головним чином із-за вотчин. У нас немає відомостей про умовні земельні держання типу пізніших помість»⁴⁷. Однак багато років тому нами було висловлено припущення, що в Галицько-Волинському князівстві Данила Романовича існували справжні поміщики, котрі одержували земельні наділи з обов'язковою умовою відбування військової служби князеві. Одним із доказів цього послужила розповідь Галицько-Волинського літопису за 1241 р. Після того, як військо Батия залишило Галицько-Волинське князівство, Данило повернувся з Мазовії й дізнався, що в його відсутність боярин Доброслав віддав своїм прибічникам Коломийську волость. Слуга Данила Яків від імені государя спитав у Доброслава: «Како можеш без повеления княжа отдати ю сима, як велиции князи дръжать ю, сию Коломью, на роздавание оружником?»⁴⁸ З цитати виходить, що у роз-

⁴⁷ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 161.

⁴⁸ Галицько-Волинський літопис. — С. 103.

ташованій поблизу південного рубежу Галицько-Волинського князівства Коломийській волості нарізались земельні наділи воїнам, зобов'язаним за них збройно служити князеві. Можливо, помісна система у князівстві була в той час досить розвиненою, бо землі давали в умовне володіння («держанье») не лише князі, а й великі бояри, як от Доброслав Судьч.

І все ж таки, утримаємося від спокусливого висновку, ніби умовне, помісне землеволодіння було взагалі поширене в Галицько-Волинській Русі та в інших південноруських землях XIII ст. Більш ймовірною уявляється інша думка: умовне володіння землею виникло в Галицькій землі не завдяки природному соціально-економічному розвитку суспільства, а в екстремальних умовах смертельного протиборства братів Романовичів з надзвичайно сильним і агресивним боярством, що підривало княжу владу і не раз здійснювало замах на своїх сюзеренів. Тоді Романовичі й створили вірну їм військову силу з середнього і дрібного боярства, наділивши їх земельними ділянками з умовою несення служби князям. Певно, ця сила виявилась дієвою протидією боярам та їхнім збройним загонам. Спираючись на умовних землевласників, а також на сформовану в основному з городян регулярну, добре озброєну піхоту («пешцев» літопису⁴⁹), Данило і Василько Романовичі змогли зламати спротив непокірного і відверто ворожого їм великого боярства.

Занадто категоричними і, здається, такими, що не повністю відповідають історичним реальностям домонгольського часу, виглядають слова Б.О. Рыбакова, котрий припускав для XII ст. існування значного прошарку військових людей, які служили з помість: «Рицарствене XII століття висунуло не лише боярство, яке перебувало раніше дещо в тіні, а й різноманітне боярство, що включало в себе і палацових слуг, і воїнів-«детских», і неспокійних вершників торків і печенігів»⁵⁰. Але ці реальності відповідають життю Русі хіба що першої половини XIV–XV ст. Як слушно вважав В.Т. Пашуто, умовне землеволодіння в Давній Русі XII — першої третини XIII ст. просто не могло виникнути хоч би тому, що «на бояр та інших князів Південно-Західної Русі великий князь дивився як на своїх слуг, мало при цьому відрізняючи вотчину від бенефіція»⁵¹.

Інше становище склалося в країнах Західної Європи, де васал користувався особистою свободою і значною незалежністю від сюзерена. Тому не випадково справжнє помісне володіння землею виникло у Східній Європі і поширилось на наступному і вищому витку еволюції феодалізму ближче до середини XIV ст., коли джерела фіксують його побутування в Московській

⁴⁹ Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. — К., 1996. — С. 36–37.

⁵⁰ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. — С. 478.

⁵¹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 139.

Русі часів князювання Івана Калити (1325–1341 рр.)⁵². Згідно спостережень М.С. Грушевського над джерелами другої половини XIV ст., служба з наданих великим та іншими князями наділів була звичайним явищем на українських землях, що потрапили в 60-і роки під владу великих князів литовських⁵³.

Вважаємо, що на Русі XII–XIII ст. майже у всіх зафіксованих джерелами випадках боярське землеволодіння було безумовним, алодіальним, вотчинним. У такому його стані, на наш погляд, особливо багато значила традиція, правова пам'ять про часи, коли родоплемінна знать володіла землями й багатствами, будучи мало залежною від верховного вождя або князя. Згідно з давньоруським феодальним правом, князь-сюзерен не мав підстав позбавити васала, боярина чи дружинника землі, — хіба що у випадку скоєного тим злочину, який ставив його поза законами і звичаями суспільства. Бояри міцно і впевнено володіли своїми маєтностями, зокрема, земельними, незалежно від того, яким було походження власності: 1) одержання спадщини, особливо серед виростлих із племінної аристократії; 2) надання князем за службу або на знак особливої прихильності; 3) захоплення чи купівля общинної землі. Ця власність була безумовною, вотчинною. Навіть Данило Галицький, сильний і владний государ, котрий виганяв із князівства сильних великих бояр і навіть позбавляв їх життя, не забирав у них вотчин. У всякому разі, в докладному життєписі Данила Романовича у Галицько-Волинському літописі таких відомостей немає.

⁵² Див. напр.: *Рожков Н.А.* Город и деревня в русской истории. — Пг., 1919. — С. 38.

⁵³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 5. — Львів, 1905. — С. 41 і далі.